

HAZRET-İ TÜRKİSTAN HOCA AHMED YESEVÎ VE TÜRBESİ

OKTAY ASLANAPA*

Ahmed Yesevî, XI. yüzyılın son yarısında Batı Türkistan'da Tarem Irmağı'na dökülen Şâyâr Nehri'nin Karasu kolu üzerindeki Sayram kasabasında dünyaya gelmiştir. İstfîcâp veya Akşehir adıyla da anılan Türk ordu şehri Sayram eskiden beri önemli bir yerleşme merkezi idi. Babası Şeyh İbrahim tanınmış bir şahsiyet olup, Hz. Ali ahfadından geldiği kabul edilirdi. Babasının türbesini, "Hikmet"lerinden birinde Aktürbet şeklinde adlandırır. Önce annesini sonra babasını kaybeden yedi yaşındaki Ahmed, ablasının bakımı ve vesayeti altında kaldı. Bir müddet sonra ablası onu da yanına alarak Oğuz Han menkibesinde Payitaht olarak gösterilen önemli bir merkez Yesi şehrine yerleşti. Burada o zaman Arslan Baba veya Arslan Bâb adında bir Türk Şeyhinin temsil edip yaydığı bir tasavvuf ananesi vardı.

İlk tahsiline Yesi'de başlayan Ahmed, küçük yaşta beklenmeyen fevkaladelikler göstermesi ile çevresinin dikkatini çekiyordu. Arslan Baba'ya intisab ederek bu büyük mürşidden feyz alan Ahmed, onun vefatından sonra o zamanın önemli kültür merkezi Buhara'ya göç etmiştir. Buhara o zaman Selçukluları matbu olarak tanıyan Karahanlıların idaresi altında bulunuyordu. Narşahin'in ve vakıf kayıtlarının anlattığı abidelerden Ulug Cami, Ulug Minare ile nice ribat, medrese, hastahaneler, köprüler, Şemsabad Sarayı'nda korug denilen bahçelerle çok mamur bir şehirdi. Aynı zamanda İslâm Sünnî ulemasının merkezi idi. Türkistan ve diğer ülkelerden gelen talebeler Buhara medreselerinde çeşitli İslâmî ilimler tahsil ediyorlardı. Uzun yıllar burada olgunlaşan Ahmed Yesevî Türkistan'a (Yesi'ye) döndüğü zaman çoktan ermiş yaşlı bir "Eren"di ve vefat tarihi H. 562 (1166)'ya kadar burada irşada devam etti. Bu sıralarda Türkistan'da, Yedi-Su havalisinde kuvvetli bir İslâmiyet cereyanı vardı ve medreselerle birlikte kurulan tekkeler yaygın bir tasavvuf akımının merkezleri idi. Bu yıllarda Maverâünnehr'i idaresi altında birleştiren Sultan Sencer'in ölümü ile H. 552 (1157) Harzemşahlar kuvvetli bir İslâm devleti haline gel-

* Prof. Dr., Atatürk Kültür Merkezi Türk Sanatı Bilim ve Uygulama Kolu Başkanı.

meye başlamışlardı. Sultan Sencer'in Ahmed Yesevî'yi çok taktir ettiği ve dervişlerine dağıtılmak üzere ellibin altın gönderdiği rivayet edilir (bkz., *İlk Mutasavvıflar*, s. 785, *Nesâyim*, s. 230-232).

Ahmed Yesevî, İslâm dininin esaslarını, şeriat ahkâmını ve ehl-i sünnet akidesini yeni İslâm olmuş veya henüz olmamış bütün Türklere anlatmak, tasavvufun inceliklerini ve Yesevî tarikatının âdap ve erkânını öğretmek gayesi ile sade bir dille ve halk edebiyatından alınma şekillerle hece vezninde manzumeler söylüyordu. Hikmet adı verilen bu manzumeler dervişlerle Türk topluluklarına ulaştırılıyor ve Türkler arasında bir düşünce birliğinin gelişmesine hizmet ediliyordu.

Bütün Türk ülkelerinde ilk tarikat olan Yesevî'liğin (Yesevîye) kurucusu ve bütün Türk Sûfilerinin mürşidi olarak Ahmed Yesevî'ye Hazret-i Türkistan, Pir-i Türkistan adı verilir. Ahmed Yesevî'ye maledilen "Hikmet"lerin belki de çoğunun daha sonradan olduğu bilinir. Fakat Z.V. Togan'ın belirttiği gibi sonraki "Hikmet"lerin çoğu da yine Ahmed Yesevî'ye bağlanır. Çünkü ondan alınan ilham ile yazılmış nazirelerden veya aslı "Hikmet"lerin değişmiş şekillerinden başka birşey değildir.

Orta Asya'da Timurlu devrinin muazzam türbeleri ve türbe camileri arasında Sir-i derya bölgesi Yesi (Türkistan) da Hazret-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevî'nin türbe cami ve dergâhı ile külliye önemli bir yer alır.

Timurlu döneminin büyük mimarî eserleri X. yüzyıl da Karluk Türklerinin Müslümanlığı kabul edip, Karahanlılar adını aldığı devirden başlayan bir gelişmenin devamı olmuştu. 999 yılında Buhara'yı fethederek Samanoğulları sülâlesine son veren Karahanlılar Buhara'da da X. yüzyıl ortalarından Samanoğulları Türbesi ve Tim'de 978 tarihli Arap Ata Türbesi'nden sonra Kırgızistan'da Talas (Evliya Ata) çevresinde Türkistan-Sibirya demiryolunun Cambul istasyonu yakınında XI. yüzyıl sonunda Ayşe Bibi ile XII. yüzyıl başından Balacı Hatun Türbesi gelmektedir. Büyük Selçuklu Sultanı Alparşan'ın kızı ve Karahanlı Şems-ül Mülk Nasr bin İbrahim'in (1068-1080) eşi olan Ayşe Bibi'nin türbesi (8 × 8 m.) küçük olmakla beraber köşelerde zarif minarelerle çevrili yüksek cephesi, dar ve uzun portalı, 64 ayrı örnek halinde işlenmiş yıldız, haç ve kare biçiminde parlak renkli terrakota levhaları ile çok zengin süslemeli gösterişli bir tuğla yapı olarak dikkati çeker.

Karahanlı mimarisinin en canlı merkezlerinden olan Özkent'de yan yana sıralanan üç türbe, üslûp gelişmesinin basamaklarını açıkça göstermektedir. Bunlardan en büyüğü ve en eskisi ortadaki Nasr bin Ali'nin 1012 tarihli türbesinden sadece bir tromp ile portalin bir tarafı ayaktadır. En

sağlam durumdaki ikinci türbe 1152'de Celâleddin Hüseyin Alp Kılıç Tanga Bilge Türk Toğrul Hakan tarafından yaptırılmıştır. Üçüncü türbe de (1187) onun torunu Muhammed bin Nasr Toğrul Hakan'a ait olmalıdır. Bu Karahanlı türbeleri kare bir plân üzerine kubbeli, tuğla mimarisi, cephe süslemeleri ve kitâbeleri ile sonraki türbelerin öncüsü olmuştur. Senghest'te Gaznelilerin Tus valisi Arslan Cazif'in 1028'den önce yaptırılan türbesi aynı devirde Gaznelilerde de mimarinin geliştiğini göstermektedir.

Selçuklular zamanında ise bu gelişme son sistemli olmuş, Serahs'da Ebül Fazl (1024), Mihne'de Ebu Said (1049), Serahs yakınında Yartı Kümbet (1098), Vekil Bazar'da Cartak Abdullah ibn Büzeyda, Astanababa'da Alemdar Türbeleri, XII. yüzyıl da Merv'de Muhammed bin Zeyd (1112) Türbesi'nden sonra Serahs'lı mimar Muhammed bin Atsız'ın eseri (1157) tarihli Sultan Sencer Türbesi kadar parlak bir sonuca varmıştır. Altı metre kalınlıkta 27 m. kenarlı dört duvar üzerine 17 m. çapındaki tromplu kubbe, içte yıldız biçiminde kaburgalar örgüsü ile zenginleştirilmiştir. Daha önceki Selçuklu türbeleri gibi Sultan Sencer Türbesi de çift kubbeli idi. Bugün yıkılmış olan dış kubbe 1217-1219 arasında Moğolların şehri tahribinden az öncesine kadar burada bulunan Yakut'a göre firûze sırlı tuğla kaplanmış dış kubbe kilometrelerce uzaktan göze çarpıyordu. Dünya mimarisinin sayılı şahaserleri arasında yer alan türbe 17 m. çapındaki kubbesi ile o zamana kadar erişilmemiş bir ölçüye varmıştır. Daha sonra da Orta Asya'da bundan büyük olarak Hazret-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevî'nin 1360 tarihli türbesinin 18 m. çapındaki kubbesi vardır (Resim 1, 2).

Sir-i derya bölgesinde Yesi (Türkistan)'da Hoca Ahmed Yesevî'nin XIV. yüzyıl sonunda türbe camii veya külliyesi ayakta kalan iki kubbesi ve muazzam kalevari portalı ile abidevi bir eserdir. Ağır ve halen cephe duvarını aşmayan köşe kubbeleri, önünde muhteşem eyvan ile unutulmaz bir etki bırakır (Resim 3, 4).

1166-1167'de Hoca Ahmed Yesevî'nin ölümünde kendisi için küçük bir türbe yapılmış, kısa zamanda burası kutsal ziyaret yeri olarak bütün Türk dünyasında tanınmıştır. Bu tarihlerden az önce Anadolu'da Danişmendlilerden Yağlıbasan'ın Tokat'da 1152 ve Niksar'da 1158 tarihli kubbeli medreseleri ile Artuklulardan Necmeddin Alpi tarafından 1152-1157'de tamamlanan Meyyafarkin (Silvan) Ulu Cami önemli mimarî eserlerle parlak bir gelişme olmuştu. Türkistan (Yesi) şehrinde ise Hoca Ahmed Yesevî'nin kızı Gevher Hatun ile damadı Fakih Hoca'nın türbeleri, Baba Aralı Mescidi ve diğer birçok tarihî eser de vardı. Ahmed Yesevî'nin türbesi de bölgeden ve uzaklardan gelen ziyaretçiler için adak adama mahallî olarak çok zengin bir ziyaret yeri idi. Kendisinden iki asır sonra yaşayan Ti-

mur 1130'larda yeniden canlanan, tanınmış Otrar şehrinden 50 km. mesafedeki Türkistan şehrine Ahmed Yesevî'nin kabrini ziyarete gelir. Eski türbenin harap durumunu gören Timur, bunun yıkılarak devrin mimarî şaheseri olacak bir türbe yapılmasını emreder ve yeni yapılacak külliye-nin ölçülerini de kendisi tespit eder. İki sene içinde türbe, cami ve dergâh olarak külliye tamamlanır (Plân 1).

Portalleri ve kubbeli mekânları ile külliye 46 × 65 m. boyutlu dikdörtgen plandadır. 18 m. genişlik ve 13 m. derinlikte eyvan, 18 m. ulaşan büyük portalle 20 m. kenarlı kare, tunç kazanlı mekâna açılır. Evvelce burada iken halen Leningrad Petersburg Hermitage Müzesi'ne alınmışken bugün tekrar yerine yerleştirilen 245 cm. çapında tunçtan yüksek ayaklı dev kazan yüzünden bu ismi almıştır. Merkezî bölümü meydana getiren kazanlı mekân 18.2 m. çapında Orta Asya'nın en büyük tuğla kubbesi ile örtüldür. Bunun çevresindeki 35 kadar çeşitli kullanışlar için yapılmış küçük-lü büyüklü mekânlardan hepsine iki katlı sekiz koridorla geçiş vardır. Yalnız kabir odası veya "Gorhane"ye bir eyvandan geçerek tahta kapıdan girilir. Ayrıca kuzey tarafından da Muhammed Hanefi kapısı denilen gösterişli küçük bir eyvanla giriş yeri vardır. Gorhane kûfî kitabeli yüksek kasnak üzerine sık dilimli bir kubbe örtülü olup tamamen mozaik çini süslemelidir. Külliyenin üç cephesinde de duvarlar tamamen mozaik çini kaplamalıdır. Üst kenarı boydan boya dolanan geniş kitabe kuşağı Kur'an'dan ayetler (Bakara Suresi) dir. Duvar yüzeyleri parlak renkli sırsız tuğlalar ve laciverde bakan koyu mavi çinilerden geometrik bir örnek, orta bölümlerde geometrik düzenlenmiş kûfî yazılarla açık mavi olarak "Allah, Muhammed, Elhamdülillah, Allâhüekber, Lâilahaillallah" gibi zikir ve dualardan ibaret süslemelerle donatılmıştır.

Zemin kat planı (Plân 2)

I. Giriş eyvanı II. Tunç (Bakır) kazanlı oda III. Kabir odası IV. Mescid V. Büyük Aksaray VI. Küçük Aksaray VII. Kitaphane VIII. Ananevi dini mutfak (Halimhane) IX. Doğu portal X. Kuzey portal XI. Bahar veya kuyu odası Kuyuhane XII-XVII. Hücreler XVIII-XIX. Merdivenler.

Üst kat planı (Plân 3)

Çatı katı planı (Plân 4)

I-II. Giriş eyvanı III. Tunç (Bakır) kazanlı oda IV. Kabir odası kubbesi V. Mescid kubbesi VI. Büyük Aksaray'ın kubbesi VII. Kuyu bölümü kubbesi VIII. Kütüphane havalandırma boşluğu IX. Kuzey portalı.

Çini ustası olarak kitabede Şirazlı "Hoca Hasan" ve Hicrî 800 (1397) tarihi yazılıdır. İki yandan kalın minarelerle kuşatılmış giriş eyvanının kemer açıklığı 50 m. yükseklik 3750 m. dir. Timur devrinde bütün olarak tamamlanamayan ana giriş eyvanı ve portal Buhara Emiri Özbek Hanı Abdullah Han (1583-1598) tarafından devam ettirildi.

XIX. yüzyılda Türkistan'a hükmeden Hokend Hanı'nın emri ile minareler ve giriş eyvanı üzerine kaba savunma kuleleri yapılmış ve kerpiç duvarla tahkim edilen külliye, kale haline getirilmiştir.

Tunç kazanlı oda adı ile tanınan merkezi bölüm kare bir mekan olup sekizgen üzerine 18.2 m. çapında kubbe örtülüdür. Bunun üzerini örten dış kubbenin çapı 20.50 m. yi bulur. Türbe kutsal bir ziyaretgâh ve Yesevî kültünün merkezi özelliğini bugün de sürdürmektedir. Her yıl bir hafta boyunca yüz binlerce Kazak, Kırgız, Türkmen, Özbek ve bütün Maverâ-ünnehir halkı bozkırlardan gelerek burada ibadet ve ayin yaparlar. Bozkır göçebelerinin "Kara Ahmed" adını verdiği Ahmed Yesevî Orta Asya Türkleri ve bütün Türk dünyasında hem tarihî bir şahsiyet hem de bir veli olarak yaşamaktadır.

Tunç kazan

Timur'un adı ve ünvanı ile H. 801 (1399). 245 cm. çapında Petersburg Hermitage Müzesi'nde iken 19 Eylül 1989 günü Yesevî külliyesine getirilerek yerine konulmuştur (Resim 6).

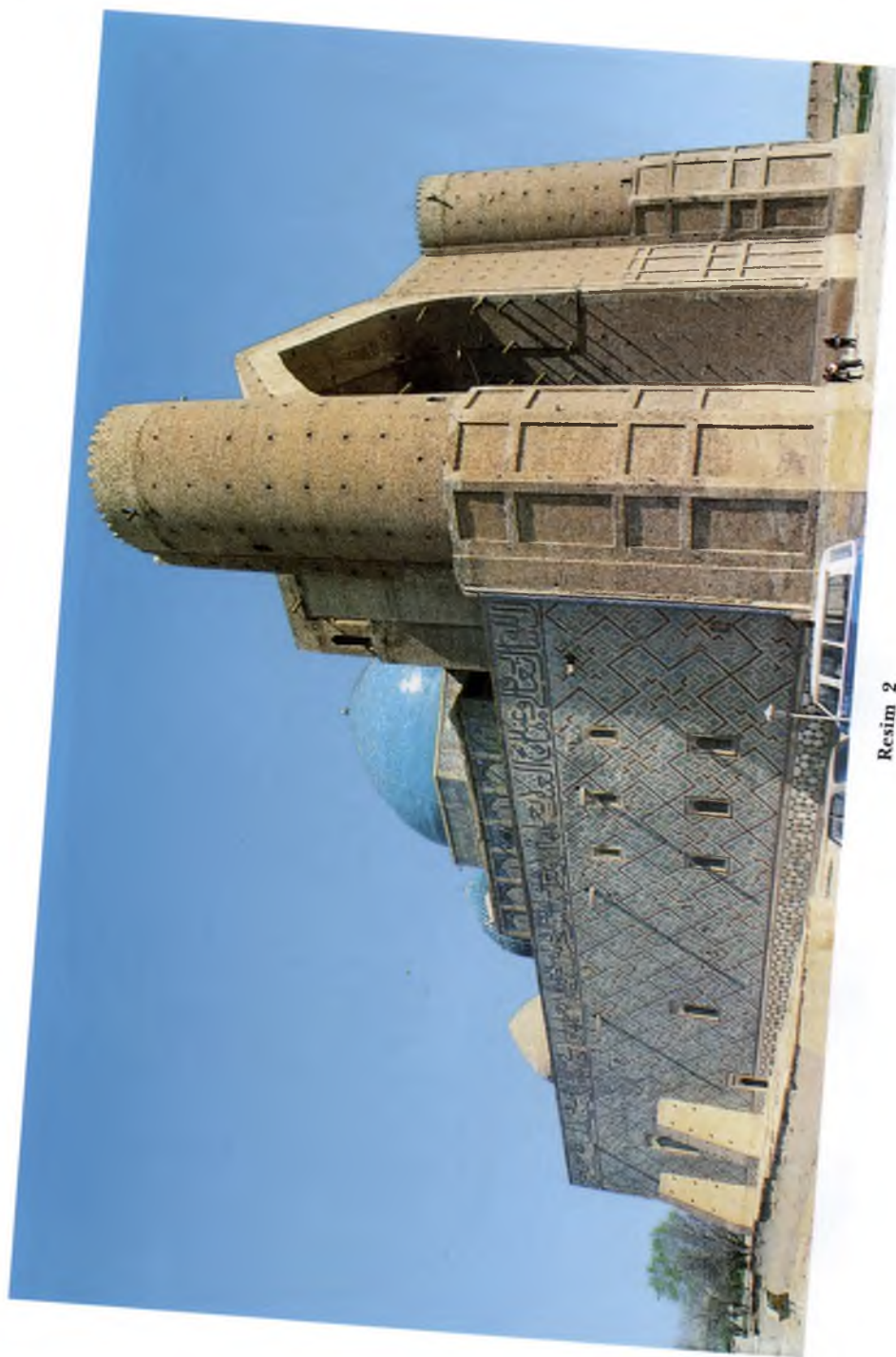
Muhteşem kazan yüksek ayaklı dev bir kasa biçiminde olup, kitabe kuşakları ve aşağıya dönük palmet şeklinde ve rumilerle doluğulu rölyef dekoru ile süslemelidir. Aslında Timur'un 1397'de tesis ettiği Ahmed Yesevî külliyesine vakıf olarak yapılmıştı.

BİBLİYOGRAFYA

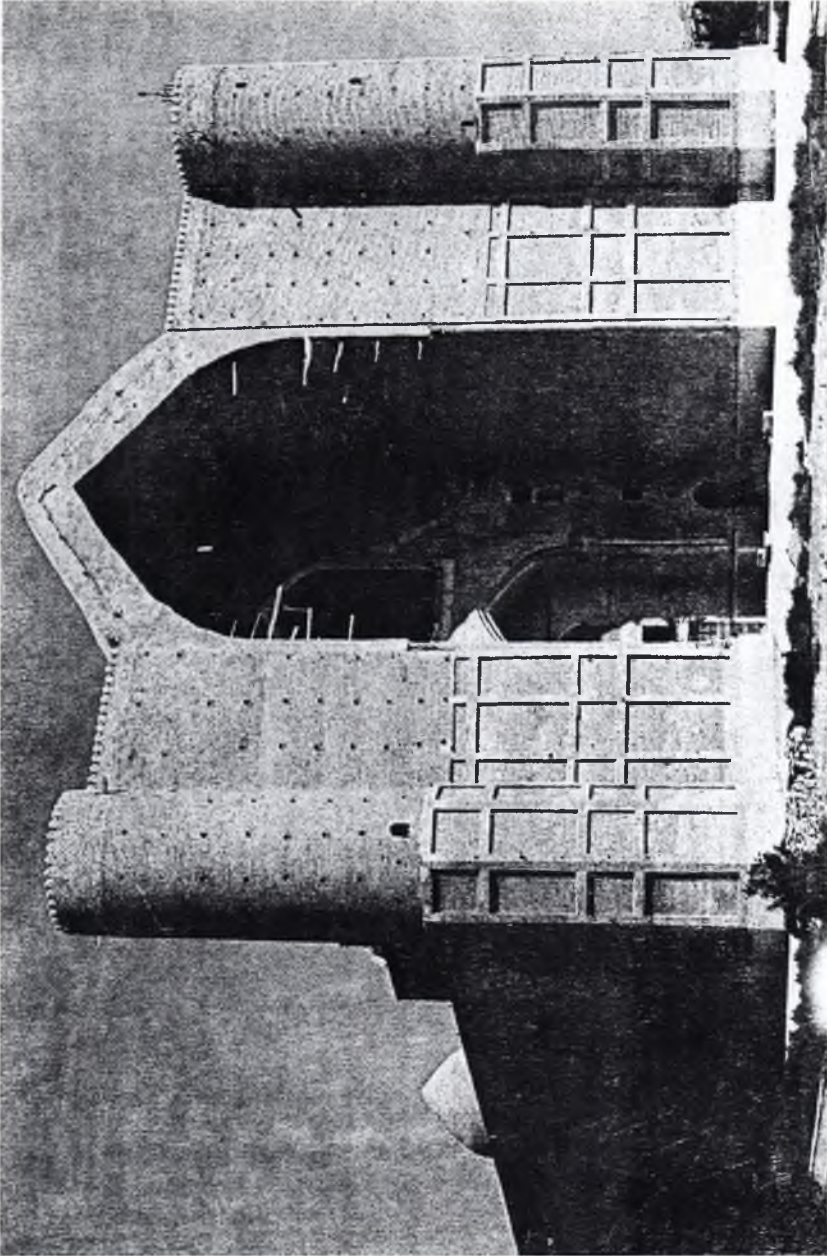
- BRENTJES, Burchard-RUHRDANZ, Karin, *Mittelasiyen Kunst des Islam*, Leipzig 1979, 2. baskı 1982, Seeman Verlag.
- ERARSLAN, K., *Divan-ı Hikmet'ten Seçmeler*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1981.
- ESİN, E., *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş*, İstanbul 1978.
- MASSON, M.E., *The Mausoleum of Hodja Ahmed Yesevî*, Taşkent 1930.
- NURMUHAMMEDOĞLU, N.B., *Hoca Ahmet Yesevî Türbesi*, Kültür Bakanlığı Yayını, (Türkçe, İngilizce, Rusça Yayına Hazırlayan Dr. Hayati Bice), Ankara 1991.
- TÛYAKBAJEVA, B.T., *Ahmeda Yesevî*, Almata 1989, Rusça.

Resim 1

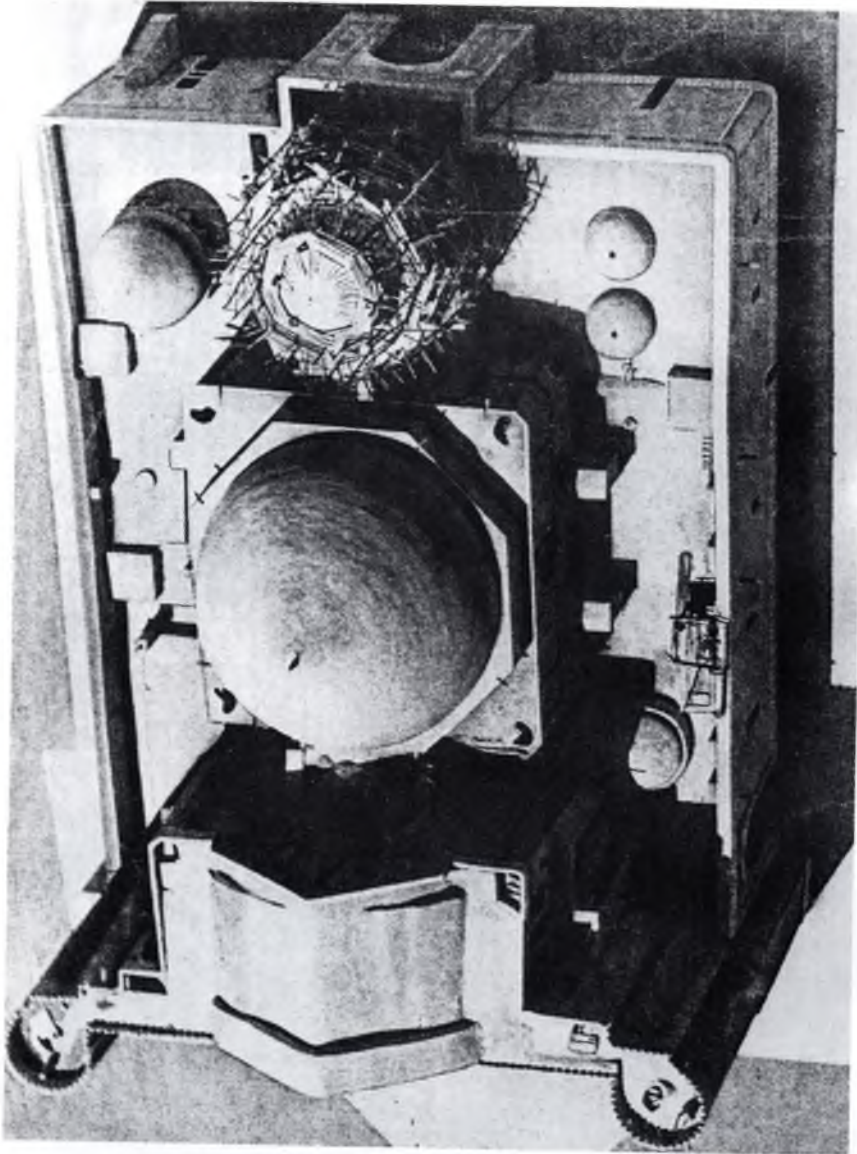

Resim 2

Resim 3

Oktay Aslanapa

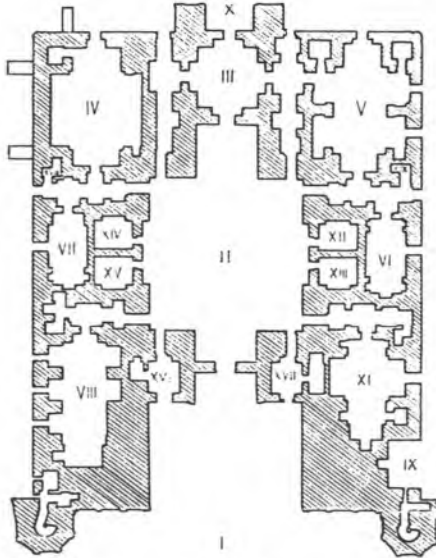
Resim 4

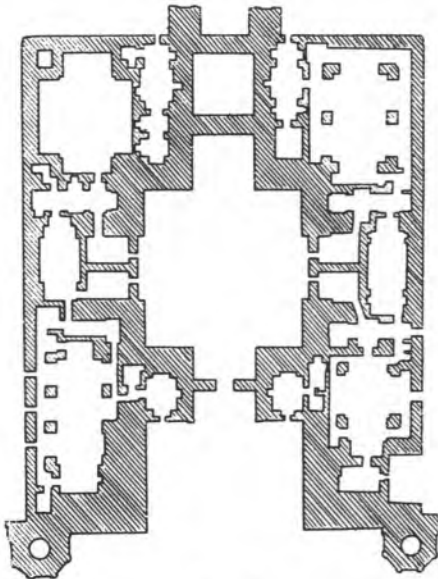
Resim 5

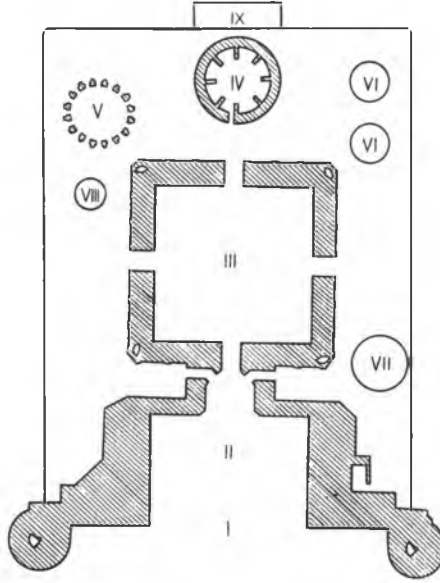
Resim 6

Plân 1

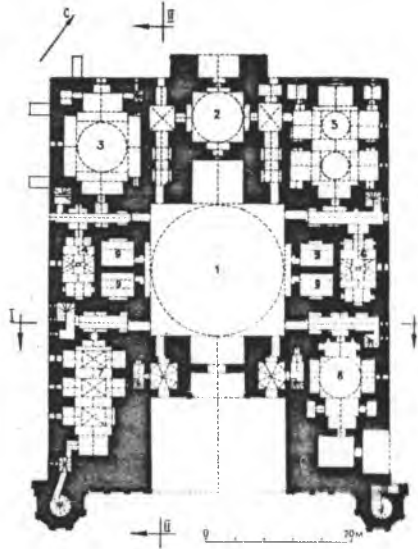

Plân 2

Plân 3

Çatı Planı: I. Ana Giriş II. Giriş nişi III. Bakır Kazanlı Oda IV. Kabir Odası'nın kubbesi V. Mescid kubbesi VI. Büyük Aksaray'ın iki kubbesi VII. Kuyu bölümünün kubbesi VIII. Kitabhanenin havalandırma açıklığı IX. Kuzey girişi.

Plân 4

Külliye'nin Planı: 1- Tunç kazanlı oda büyük kubbeli merkezi bölüm; 2- Kabir odası; 3- Mescit; 4- Kitabhane; 5- Büyük Aksaray; 6- Küçük Aksaray; 7- Ayın yemeği mutfağı. Halimhane; 8- Kuyu bölümü. Kuyuhane; 9- Hücreler.

